

УДК 340.1

DOI: 10.33663/1563-3349-2019-86-23

Т. О. ЧЕПУЛЬЧЕНКО

ДЕРЖАВА І ЛЮДИНА: ОСНОВНІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ

Показано, що в умовах економічної кризи, воєнного конфлікту, зростання корупції в Україні посилюється недовіра народу до влади, що потребує посиленої уваги правознавців до аналізу основних аспектів взаємодії людини і держави. Підкреслюється, що у правовій державі має панувати право, а не інтереси осіб, у чийх руках перебуває влада, що є виразом утвердження принципу верховенства права.

Автор доходить висновку, що основні аспекти взаємодії держави і людини перебувають у площині дотримання природних прав людини, фактичного визнання людини найвищою соціальною цінністю та пріоритету її інтересів над інтересами держави, удосконалення механізму юридичної відповідальності держави перед особою за свою діяльність, необхідності правового моніторингу суспільної думки з важливих питань суспільного і державного життя.

Ключові слова: відповідальність, влада, держава, людина, право, суспільство.

Chepulchenko Tetyana. State and man: the main aspects of interaction

In times of economic crisis, military conflict, corruption problems in Ukraine, people's distrust of the authorities is growing, which requires increased attention of lawyers to the analysis of the main aspects of human-state interaction. It is emphasized that the rule of law should prevail in the state of law, and not the interests of those in whose hands the power is located, which is an expression of the assertion of the rule of law.

The author comes to the conclusion that the main aspects of the interaction between the state and the person are in the plane of observing natural human rights, the fact that a person is recognized as the highest social value and the priority of interests over the interests of the state, improving the mechanism of legal responsibility in the face of one's activities, the need for legal monitoring of public opinion on important issues of public and state life, etc.

Key words: responsibility, power, state, person, law, society.

Ми є свідками й учасниками творення новітньої Української держави. Більш як тисячолітній досвід суспільної та політичної консолідації українського народу є основним підґрунтям розбудови в нашій країні правової держави. На сучасному етапі проблема дотримання прав і свобод людини у правовій державі, їх взаємодія набувають вирішального значення. Адже в умовах економічної кризи, воєнного конфлікту, зростання корупції, посилюється недовіра народу до влади, що потребує посиленої уваги правознавців до аналізу основних аспектів взаємодії людини і держави.

Про потребу досліджень у цій сфері вже неодноразово наголошували вітчизняні науковці (зокрема, фахівці з теорії держави і права): А. Заєць, О. Зайчук, М. Козюбра, А. Колодій, М. Цвік, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, М. Погребняк, П. Рабінович, В. Селіванов, О. Скакун та ін. Вчені, зокрема, наголошували на важливості праворозуміння, на цінності інтересів людини і їх пріоритеті над інтересами держави.

В умовах розбудови громадянського суспільства та правової держави програмно-визначальним для подальшого суспільного розвитку є утвердження цінності прав людини. Адже стосунки всередині громадянського суспільства мають формуватися на основі усвідомлення невід'ємності й неспростовності природних прав людини. На них має спиратися законодавство держави. Вони є запорукою ефективності усієї системи соціальних відносин, що мають відповідний механізм забезпечення у правовій державі.

Нині відбувається формування нової законодавчої бази правового статусу, заснованої на міжнародно-правових стандартах; утворення нових пріоритетів взаємодії інтересів особи та держави, змістом яких є визнання особи найвищою соціальною цінністю, а її інтересів – пріоритетними; очищення категорії правового статусу від ідеологічного та класового догматизму; перехід від імперативних методів регулювання правового статусу до диспозитивних.

Водночас обмеження влади правами людини не повинно призводити до зменшення ролі держави як у сфері надання цим правам законодавчої форми, так і у сфері охорони цих прав та свобод¹.

У визначенні правового статусу особи мають значення не тільки закріплені за людиною фактичний обсяг прав і свобод, а й ті засади, принципи, на основі яких здійснюється користування цими правами і свободами, – їх рівність, невід’ємність, природність, гарантованість. Це є відповідним підґрунтям, основою здійснення будь-яких правових реформ у державі, не лише в сфері забезпечення прав і свобод людини, тому не слід плутати ці засади з елементами правового статусу і не слід їх відносити до його змісту.

Як слушно підкреслюється в юридичній літературі, «права людини – це мінімум загальносоціальних, загальнолюдських та загальнодемократичних вимог до правового та соціального становища кожної особи, реалізація яких повинна й може бути забезпечена в будь-якому суспільстві, незалежно від особливостей його соціально-правової системи»².

Категорія прав людини діє виключно у стосунках між людиною і владою. Права людини – це межі влади. Вони визначають ту сферу життєдіяльності людини, в яку влада (держава) не може втручатись, і ті обов’язки, які має держава щодо людини. Стосунки між людиною і владою передбачають особливий характер: «...Концепція прав людини ґрунтується на трьох положеннях: по-перше, кожна влада обмежена; по-друге, кожна людина має свій автономний світ, втручатися в який не може жодна сила; по-третє, кожна людина, захищаючи свої права, може висунути претензії до держави»³.

З огляду на це важливим аспектом взаємодії людини і держави є відповідальність останньої.

Як наголошує О. Богінич, тема відповідальності влади перед суспільством є надзвичайно актуальною, особливо в контексті природних прав людини. Так, людина від народження наділена свободою, яка виявляється у різних сферах її життєдіяльності: фізичній, політичній, економічній, соціальній. У політичній сфері це, наприклад, свобода об’єднання у різні асоціації. Людина за своєю волею може набути громадянство певної країни, а також вийти з нього. Реалізуючи це своє право і набуваючи прав громадянина тієї чи іншої країни, людина одночасно отримує право вимагати від влади, якій вона делегувала певні повноваження, притягати до відповідальності винних осіб за

невиконання своїх обов'язків. Незважаючи на те, що у Конституції України народ, тобто добровільне об'єднання громадян, визнаний єдиним джерелом влади, він фактично усунутий від можливості такого контролю.

Ще один момент, на який звертає увагу вчений у даному контексті: дотримання такого природного права, як свобода думки і слова, вільне вираження своїх поглядів, право на свободу світогляду та віросповідання (ст. 34, 35 Конституції України). Проблема може виникати у випадку обмеження права на критику влади, що завжди призводить до порушення прав громадян. Практика функціонування політичних режимів фашистської Німеччини або радянської держави за часів сталінського тоталітаризму красномовно це підтверджує. Політична дійсність України, на жаль, також свідчить про певні факти цензури з боку органів державної влади відносно окремих засобів масової інформації⁴.

У даному аспекті варто порушувати питання про відповідальність держави перед особою, яке може розглядатися, зокрема, крізь призму обмеження державної влади. Так, в юридичній науці відзначається, що органи публічної влади та їх посадові особи повинні піддаватися заходам юридичної відповідальності у випадку скоєння ними правопорушень таких двох категорій: 1) у випадку прямого порушення норм Конституції і положень інших нормативних правових актів; 2) у випадку оцінки їх діяльності як неякісної (неналежне виконання повноважень, що спричинило несприятливі результати з позиції доцільності). При цьому може бути застосована не лише політична, а й кримінальна, адміністративна, дисциплінарна відповідальність⁵.

Правова держава має передбачати такі процедури, які мають за мету притягнення принаймні до політичної відповідальності усіх представників вищих ешелонів влади. Зокрема, необхідно встановлювати критерії оцінки діяльності органів державної влади, механізми усунення від влади тих високопосадовців, діяльність яких призвела до погіршення життя як суспільства, так і окремої людини.

Наприклад, в Україні та інших пострадянських країнах одним із видів політичної відповідальності є імпічмент Президента. У конституціях цих країн наводиться перелік підстав, за

яких глава держави може бути усунений з поста: державна зрада, тяжкі злочини, грубі порушення конституції, порушення присяги. Так, у Молдові Президент може бути усунений з поста двома третинами голосів депутатів парламенту у випадку вчинення тяжкого злочину і порушення тим самим Конституції. Водночас не пізніше, ніж у 30-денний термін, має бути проведений референдум з даного питання⁶.

Аналіз вітчизняного законодавства свідчить про те, що практично всі норми, які регулюють правовий статус людини, забезпечені санкціями. Водночас положення щодо відповідальності держави та її органів перед особою часто або відсутні, або містять посилання на норму у вигляді такого неконкретного формулювання, як «настає відповідальність відповідно до законодавства». При цьому такого закону, який передбачав би конкретний вид відповідальності, може взагалі не існувати. Вітчизняне законодавство переповнене такими «відсилками», які фактично показують відсутність відповідальності, у той час як практика багатьох зарубіжних країн свідчить про реальне існування юридичної, політичної, моральної відповідальності державної влади перед особою та суспільством.

Державні органи у своїй діяльності зобов'язані керуватися нормами права, не мають права їх порушувати і повинні нести відповідальність за невиконання своїх зобов'язань.

На жаль, в Україні відсутній ефективний, чітко відпрацьований механізм, який би дозволив як суспільству, так і конкретній особі притягти державну владу до відповідальності за спричинену шкоду⁷.

У такому разі ми маємо посилатися на основні принципи правової держави, яка характеризується, зокрема, якістю закону, який має бути справедливим, гуманним, закріплювати невід'ємні природні права кожної людини: право на життя, свободу, особисту недоторканість. Отже, держава має визнавати автономію особи, захищати, охороняти від свавілля права людини, які є ядром усієї правової системи. Закони та інші нормативні акти, які видає держава, мають узгоджуватися з правами людини і підпорядковатися принципу їх непорушності. Саме тому непорушність прав людини, її честі й гідності, її інтересів, їх охорона і гарантування – один із принципів правової держави⁸.

Розбудова правової держави в Україні потребує виконання певних завдань у сфері прав і свобод людини. Основними такими завданнями, зокрема, є: а) створення системи механізмів та процедур, що гарантують суб'єктивні права на основі об'єктивного, заснованого на праві, порядку державної діяльності; б) створення такого механізму взаємодії держави і влади, за якого людина є рівноправним партнером держави; в) встановлення відповідальності посадових осіб за неефективне гарантування прав людини; г) підвищення ролі держави як засобу забезпечення загальносоціальних функцій у суспільстві; д) підвищення ролі судових органів та Конституційного Суду тощо⁹.

У даному контексті має відбуватися переосмислення специфіки втілення концепції природного права в умовах перехідного періоду. Концепція та породжуваний нею принцип взаємної відповідальності держави, суспільства і особи сприяють узгодженню ідеї сильної державності із принципами самоцінності, свободи й недоторканності особи. Це сприяє подоланню відчуженості між державою, особою і суспільством як колективною множиною суб'єктів, що його утворюють.

Отже, у правовій державі має панувати право, а не інтереси осіб, у чий руках перебуває влада, що є вираженням принципу верховенства права.

Виходячи із такої ролі права, соціально змістовними ознаками правової держави можна назвати: 1) закріплення в Конституції та інших законах основних прав людини; 2) верховенство права і правових законів над підзаконними нормативними актами, політичною і фізичною силою держави і її органів; 3) панування у суспільному і державному житті законів, які виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому основні загальнолюдські цінності та ідеали; 4) врегулювання відносин між особою і державою на основі загально-дозволеного підходу, принципу «громадянину дозволено робити все, що не заборонено законом, а державі і її чиновникам – лише те, що дозволено»; 5) взаємоповага і взаємовідповідальність особи і держави; 6) притаманна усім громадянам висока культура права, зокрема їх обізнаність з життєво необхідними юридичними нормами, а також уміння і навички їх використання у практичному житті.

Академік Н. Оніщенко акцентує увагу на конкретних, першочергових заходах, які держава має забезпечувати стосовно своїх громадян задля уникнення протиріч. Так, соціальна, правова держава покликана: 1) забезпечити встановлену соціальною політикою стабільність громадянської згоди шляхом проголошення, реалізації й охорони соціально-правових умов для стимулювання активної частини населення на продуктивну працю як основу особистого добробуту; 2) підтримання оптимального співвідношення між прибутками працездатної частини суспільства та непрацездатними громадянами; 3) надання адресної соціальної підтримки; 4) скорочення та обмеження масштабів зубожіння; стримування безробіття; 5) забезпечення прожиткового мінімуму громадян¹⁰.

У свою чергу, О. Львова в процесі аналізу окремих проблем діалогу суспільства та держави наголошує як на позитивних, так і на негативних моментах. Серед позитивних слід назвати наступне: українське суспільство вийшло на більш високий рівень самоорганізації та активного прояву правової і політичної свідомості; шляхом демократичного обговорення найважливіших проблем суспільного і державного життя формується чітка громадянська позиція, яка відповідним чином доводиться до відома органів державної влади; відбувається зміщення пріоритетів з інтересів держави на інтереси особи і суспільства та ін.

Негативними факторами з огляду на вищевикладене є передусім такі: недосконалість законодавства в питаннях регулювання проблем щодо врахування суспільної думки з важливих питань суспільного і державного життя; парламентські слухання та народні обговорення мають, як правило, інформаційно-рекомендаційний характер і можуть бути не враховані законодавцем тощо¹¹.

Водночас українське громадянське суспільство повинно отримати можливість розвиватися незалежно від державних процесів, спираючись на власний потенціал. Людина, як його складова, має усвідомити себе як мету й найвищу соціальну цінність. У даному контексті зростає роль держави і громадянського суспільства щодо забезпечення прав людини, її честі, гідності та природного суверенітету.

Таким чином, основні аспекти взаємодії держави і людини перебувають у площині дотримання природних прав людини, фактичного визнання людини найвищою соціальною цінністю та пріоритету її інтересів над інтересами держави, удосконалення механізму юридичної відповідальності держави перед особою за свою діяльність, правового моніторингу суспільної думки з важливих питань суспільного і державного життя тощо.

1. Бобровник С. В. Права людини та сучасна держава: шляхи узгодження взаємодії. *Правова держава*. 2007. Вип. 18. С. 70. 2. Бережнов А. Г. Политика и права человека. *Политология*. Курс лекций / под ред. М. Н. Марченка. Москва: Наука, 1993. С. 173. 3. Осетинський В. Введення у концепцію прав людини. За матеріалами Вишого Міжнародного курсу Захисту Прав Людини, Гельсінська Фундація Прав Людини (Варшава, Польща). URL: <http://www.ccf.org.ua/for-social-workers-article>. 4. Богінич О. Л. Дотримання природних прав людини як критерій суб'єктності правової держави: досвід України. *Альманах права*. Вип. 8. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017. С. 118-119. 5. Вирлеева-Балаева О. С. Ответственность государства перед личностью как средство ограничения государственной власти. *Труды Оренбургского института МПОА* / Ред. совет: проф. Полшков М. И. и др. Вип. 13. Оренбург, 2011. С. 23-32. 6. Богінич О. Л., Львова О. Л. Відповідальність держави перед особою (міжнародний досвід). *Держава і право*. 2014. Вип. 65. С. 20-21. 7. Концепція удосконалення діалогу громадянського суспільства, особи та держави в контексті забезпечення та захисту прав людини в Україні / Кол. авт.: Ю. Шемшученко, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Львова та ін. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. С. 58. 8. Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26-27 лютого 1998 р. Київ: Гнозис, 1998. 226 с. 9. Теорія держави і права: Академічний курс / за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 112. 10. Оніщенко Н. М. Теорія прав людини в контексті соціокультурного змісту Конституції України 1996 року. *Сьомі юридичні читання*: матеріали Міжнародної наукової конференції 19-20 травня 2011 р. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. С. 6-10. 11. Львова О. Л. Діалог держави і суспільства як один із головних напрямів ствердження прав і свобод людини. *Держава і право*. 2015. Вип. 69. С. 23-25.

References:

1. Bobrovnyk S. V. Prava liudyny ta suchasna derzhava: shliakhy uzgodzhennia vzaïemodii. *Pravova derzhava*. Vyp. 18. 2007. S. 70. 2. Berezhnov A. N. Polytyka y prava cheloveka. *Polytolyohyia*. Kurs lektsii / Pod red. M. N. Marchenka. Moskva: Nauka, 1993. S. 173. 3. Osetynskiy V. Vvedennia u kontseptsiu prav liudyny. Za materialamy Vyshchoho

Mizhnarodnoho kursu Zakhystu Prav Liudyny, Helsinska Fundatsiia Prav Liudyny (Varshava, Polishcha). URL: <http://www.ccf.org.ua/for-social-workers-article>. **4.** Bohynych O. L. Dotrymannia pryrodnykh prav liudyny yak kryterii subiektynosti pravovoi derzhavy: dosvid Ukrainy. Almanakh prava. Vyp. 8. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2017. S. 118-119. **5.** Vyrleeva-Balaeva O. S. Otvetstvennost hosudarstva pered lychnostiui kak sredstvo ohranyneniya hosudarstvennoi vlasty. *Trudy Orenburshskoho ynstytuta MPOA* / Red. sovet: prof. Polshkov M. Y. y dr. Выр. 13. Orenburh, 2011. S. 23-32. **6.** Bohynych O. L., Lvova O. L. Vidpovidalnist derzhavy pered osoboiu (mizhnarodnyi dosvid). *Derzhava i pravo*. 2014. Vyp. 65. S. 20-21. **7.** Kontsepsiia udoskonalenniia dialohu hromadianskoho suspilstva, osoby ta derzhavy v konteksti zabezpechenniia ta zakhystu prav liudyny v Ukraini. Kol. avt. : Yu. Shemshuchenko, N. Onishchenko, N. Parkhomenko, O. Lvova ta in. K. : In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2015. S. 58. **8.** Politychna kultura demokratychnoho suspilstva: stan i perspektyvy v Ukraini: Materialy Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii, 26-27 liutoho 1998 r. Kyiv: Hnozys, 1998. 226 s. **9.** Teoriia derzhavy i prava: Akademichnyi kurs / za red. N. M. Onishchenko, O. V. Zaichuka. Kyiv: Yurinkom Inter, 2006. S. 112. **10.** Onishchenko N. M. Teoriia prav liudyny v konteksti sotsiokulturnoho zmistu Konstytutsii Ukrainy 1996 roku. *Somi yurydychni chytannia: materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii 19-20 travnia 2011 r.* K. : Vyd-vo NPU im. M. P. Drahomanova, 2011. S. 6-10. **11.** Lvova O. L. Dialoh derzhavy i suspilstva yak odyn iz holovnykh napriamiv stverdzhenniia prav i svobod liudyny. *Derzhava i pravo*. 2015. Vyp. 69. S. 23-25.

Chepulchenko Tetyana. State and man: the main aspects of interaction

In times of economic crisis, military conflict, problems of corruption in Ukraine there is a growing distrust of the people in power, which requires the increased attention of jurists to analyze the main aspects of human-state interaction. It is emphasized that the rule of law should be dominated by the right, not the interests of persons in whose hands the power is, which is an expression of the affirmation of the principle of the rule of law.

Human rights are a minimum of generally social, human and universal democratic requirements for the legal and social status of each person, the realization of which must and can be ensured in any society, regardless of the particularities of its social and legal system.

The category of human rights is valid only in relations between the individual and the authorities. Human rights are the limits of power. They define the sphere of human activity in which the state power cannot interfere and the duties which the state has towards the human being.

Public authorities are obliged to follow the rules of law in their activities, have no right to violate them, and must be held responsible for the failure to fulfill their obligations.

Unfortunately, Ukraine does not have a really well-functioning, well-developed mechanism that would allow both the public and the individual to hold public authorities accountable for the harm they caused.

Analysis of domestic legislation shows that virtually all the rules governing the legal status of a person are sanctioned. At the same time, the provisions on the liability of the state and its bodies to the person are often either absent, or they contain references to the norm in the form of such a non-specific formulation as «liability in accordance with the law».

The concept and the principle of mutual responsibility of the state, society and the individual to each other contribute to the harmonization of the idea of a strong statehood with the principles of self-worth, freedom and inviolability of the individual. This has a positive effect on attempts to overcome alienation between the state, the individual and society as a collective set of constituent entities.

The author comes to the conclusion that the main aspects of the interaction between the state and the person are in the plane of observing natural human rights, the fact that a person is recognized as the highest social value and the priority of interests over the interests of the state, improving the mechanism of legal responsibility in the face of one's activities, the need for legal monitoring of public opinion on important issues of public and state life, etc.

Key words: responsibility, power, state, person, law, society.